

მაია მიქაუტაძე,
ეკა დადიანი

**იმერხეული სიბჟავაშორებაში და ონომასტიკური
მასალა, რომლის ქართული სამედიცინო პენის
სალექსიკონო ბაზისა და საქართველოს
ისტორიის უშრეტი წყარო**

XVI-XVII საუკუნეებიდან მოყოლებული ისტორიული მესხეთის კუთხეები: კლარჯეთი, შავშეთ-იმერხევი, ერუშეთი, ლაზეთი, სპერი, კოლა, ტაო... მოწვეტილია დედასაქართველოს.

XIX საუკუნეში, თურქთა ბატონობის დროს, ეს მხარე მონახულეს დიმიტრი ბაქრაძემ და გიორგი ყაზბეგმა, რუსული მმართველობის დროს — ვ. ლისოვსკიმ, ა. პავლინოვმა, გრაფინია უვაროვამ, ყან მურიემ, ზაქარია ჭიჭინაძემ, ნიკო მარმა, ექვთიმე თაყაიშვილმა და სხვებმა.

XIX საუკუნის 70-იანი წლების მდგომარეობით, “ქართული ენა მთლიანად დაცულია იმერხევის ზემო ნაწილებში ყვირალა-წყლის ხეობის გასწვრივ, რომელიც შავშეთის ჩრდილო ნაწილს შეადგენს, ანუ იმ ადგილებში, რომელთაც მუდმივი ურთიერთობა აქვთ აჭარასთან; შემდეგ იგი ქრება შავშეთის დასავლეთ ნაწილებში, ისევე ჩნდება, თუმცა სუსტად, არტანუჯის უბანში, გურჯის-ხევში... იგი ჩანს კიდევ ართვინის ქვემოთ... გაბატონებულია მთელს სივრცეზე, რომელიც ართვინის უბნის ქვემოთაა, მურღულისა და მაჭახელის რაიონებსა და ჭოროხის ნაპირის გაყოფებით, მარალდის უბანში” (ნ. ცეცხლაძე, 2000, გვ. 26).

გ. ყაზბეგი 1874 წელს შავშეთში სხალთის ხეობის გავლით ჩავიდა. მისი ცნობით, შავშეთში იმერხევის ჩათვლით 58 სოფელია, საკუთრივ შავშეთში — 36. მოსახლეობა 12-დან 14 ათასამდე იქნება. მოსახლეობა, 145 კომლი სომეხის გამოკლებით არის სუფთა ქართველური რასის. შავშეთში უფრო ფეხმოკიდებულია თურქული ენა, იმერხევი კი გაბატონებული მდგომარეობა უჭირავს ქართულ ენას... (გ. ყაზბეგი, 1995, გვ. 90-91).

თბილისში 1887 წელს კავკასიის სამხედრო ოკრუგის გენერალური შტაბის მიერ გამოიცა პოლკოვნიკ ვ. ი. ლისოვსკის წიგნი “ჭოროხის მხარე, სამხედრო-სტრატეგიული ნარკვევები”, სადაც აღწერილია ჭოროხის მხარის 461 ტოპონიმი, მათ შორის შავშეთ-იმერხევის გეოგრაფიულ სახელებს შეადგენს 58 ერთეული (ნ. ცეცხლაძე, 2000, გვ. 29).

ზ. ჭიჭინაძის მიხედვით, შავშეთი შედგება 7 სამამასახლისოსაგან, მათ შორის 4 ეკუთვნის შავშეთს, 3 — იმერხეს. შავშეთში ქართული ენა აღარ იცინა, სამ სოფელში ლაპარაკობენ მხოლოდ (ახალდაბა, გარყელობი, ჭუარები), იმერხევი კი გაბატონებულია ქართული ენა. აქ

არის ისეთი სოფლები, სადაც თათრული ენა სრულებით არ იციან (ზ. ჭიჭინაძე, 1913, გვ. 300). შავშეთში ყველა სოფელს ქართული სახელი ჰქვია. ქართული სახელის არმქონე სოფლები იშვიათია. ზ. ჭიჭინაძე ასახელებს შავშეთის 34 და იმერხევის 34 სოფელს (ზ. ჭიჭინაძე, 1913, გვ. 294-297).

1904 წლის ზაფხულში ტაო-კლარჯეთსა და შავშეთ-იმერხეში იმოგზაურა ნ. მარმა. 1911 წელს მან პეტერბურგში გამოაქვეყნა “გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების” ქართული ტექსტი, ლექსიკონი და შავშეთ-კლარჯეთში მოგზაურობის დღიური. მეცნიერმა რეგიონის მდიდარ ტოპონიმურ მასალას მოუყარა თავი; დაადიქსირა შავშეთ-იმერხევის დაახლოებით 144 ტოპონიმი.

ნ. მარის შემდეგ ისტორიული ტაო-კლარჯეთისა და შავშეთ-იმერხევის, მუჰაჯირი ქართველების ქართულზე ხანგრძლივი, სისტემატური დაკვირება და თურქეთის რესპუბლიკაში მცხოვრები ჩვენებურების მეტყველების ტექსტები ენათმეცნიერული სიზუსტით აღნუსხვა შეძლო შ. ფუტყარაძემ. 1993 წელს გამოვიდა მისი “ჩვენებურების ქართული”.

2000 წელს გამოვიდა ნ. ცეცხლაძის “შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმია”. მასში აღწერილია შავშეთისა და იმერხევის ორმოცდაათზე მეტი სოფლის ტოპონიმები და ჰიდრონიმები (სულ სამი ათას ერთეულზე მეტი). ამასთანავე, შესწავლილია საკვლევ რეგიონში გავრცელებული გვარსახელები. მასალა მოპოვებულია ავტორის მიერ 1995-1998 წლებში შავშეთ-იმერხევი საველე მუშაობის შედეგად.

2006 წლიდან, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართველური დიალექტოლოგიის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის დირექციის ხელმძღვანელობით, იმერხევისა და ტაოში რეგულარულად ეწყობა სამეცნიერო-საველე ექსპედიციები. მასში გარდა აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარული ფაკულტეტის ბაკალავრებისა და მაგისტრანტებისა, მონაწილეობენ: თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, ისტორიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის პროფესორ-მასწავლებლები და მაგისტრანტები.

ქართველური დიალექტოლოგიის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის უპირველესი მიზანია ქართველური დიალექტების, ფოლკლორისა და ეთნოგრაფიის შესწავლა; თურქეთის ტერიტორიაზე მცხოვრებ ქართველთა მეტყველების, აგრეთვე იქ მცხოვრებ თურქთა თურქულ მეტყველების თავისებურებების შესწავლა რეგიონში არსებული სამეტყველო კოდების შერევის კუთხით; დეტალური, მრავალფეროვანი და სანდო მასალის მოპოვება, მათი მეცნიერული დამუშავება.

ექსპედიციებში მოპოვებული მასალის საფუძველზე, ქართველური დიალექტოლოგიის ინსტიტუტში მომზადდა დოკუმენტური ფილმი “ასე მეტყველებს იმერხევის მიწა-წყალი”, რომელშიც წარმოჩენილია იმერხევის (დიობანის ბელედის) სოფლების — ივეთი, იმფხრევი, ქოქლიეთი, დიობანი, ბზათა, აგარა, წეთილეთი, ჯოხლევი, იმნიეთი, მანატბა, შოლტისხევი, მაჩხატეთი... მიკროტოპონიმები.

2007 წელს დაიბეჭდა ტ. ფუტკარაძის წიგნი “იმერვევის მეტყველი მიწა-წყალი”, რომელშიც წარმოდგენილია ართვინის გუბერნიის შავშეთის რაიონის მეიდანჩიკის ბელედის რამდენიმე სოფლის მიკროტოპონიმია, ასახულია საქართველოსა და თურქეთის რესპუბლიკის კეთილშობილობა.

2007 წლის ზაფხულში იმერხევში სამეცნიერო ექსპედიციის დროს მოპოვებული მასალების ანალიზს მიეძღვნა სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი 2008 წლის მაისში გამართული რესპუბლიკური კონფერენცია. კონფერენციაზე წაკითხული მოხსენებები შევიდა კრებულში “ქართული-თურქული კულტურული პარალელები”, I, თბ., 2009.

ექსპედიციების მასალების საფუძველზე მომზადებული ნაშრომები პერიოდულად ქვეყნდება სამეცნიერო გამოცემებში; ამავე მასალების გამოყენებით იწერება სადოქტორო, სამაგისტრო და საბაკალავრო ნაშრომები, სტუდენტთა საკონფერენციო თემები...

საუკუნეების მანძილზე სამწიგნობრო ქართულს დაშორებულ იმერხევლ ქართველთა მეტყველება საინტერესოა როგორც საკუთრივ გრამატიკული (ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ-სინტაქსური), ასევე ლექსიკური თვალსაზრისითაც.

იმერხევის შესახებ არსებულ ისტორიულ წყაროებსა თუ მეცნიერთა და მოგზაურთა ჩანაწერებში ხშირად გვხვდება ისეთი გეოგრაფიული პუნქტების სახელები, რომლებიც დღეს რეგიონში აღარ დასტურდება; მათი ლოკალიზება რთულია. სხვადასხვა მიზეზთა გამო, მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა ტოპონიმიაში. ზოგი გეოგრაფიული სახელი გაქრა, ან კიდევ სახეცვლილი ვარიანტით იხმარება (ნ. ცეცხლაძე, 2000, გვ. 36-37).

შავშეთ-იმერხევის ყველა ქართულ სოფელს ოფიციალურად უკვე თურქული სახელი ჰქვია; სახელთა გადარქმევა 1980 წელს მოხდა. ძველი ქართული სახელები თანდათანობით დავიწყებას ეძლევა.

რაც შეეხება მიკროტოპონიმიას, აქ განსხვავებული ვითარებაა. შეიძლება ითქვას, რომ რეგიონის ტოპონიმთა დიდი ნაწილი ძველია და ბევრი მათგანი უცვლელი სახითაა ჩვენამდე მოღწეული. ნ. ცეცხლაძის მიერ მოპოვებულ ტოპონიმურ მასალაში დიდია ქართული ტოპონიმების ხვედრითი წილი (71, 7%).

ტოპონიმებში დაცულია ავტოქთონი მოსახლეობის ენა, წარსული, ისტორია; მომხდლური ცდილობს მოსპოს დამხდლურის ისტორიული ცნობიერება: ხალხს ფიზიკურად ანადგურებს (იშვიათად), ან უცვლის მას ენასა და კულტურას. ასიმილაციის პროცესი მთავრდება ძველი ონომასტიკონის შეცვლით. ამგვარ გზას ადგა ოსმალეთის იმპერიაც, რუსეთის იმპერიაც და ა.შ. (ტ. ფუტკარაძე, 2007, გვ. 14).

ნ. ცეცხლაძის აზრით, იმერხევში ქართულ გეოგრაფიულ სახელებს საფრთხე ნაკლებად ემუქრება, რადგან რეგიონი მთლიანად ქართულენოვანია (ნ. ცეცხლაძე, 2000, გვ. 8).

ვფიქრობთ, საფრთხე რეალურია: მიკროტოპონიმები სრულყოფილად ძირითადად უფროსმა თაობამ იცის, საშუალო ასაკის ადამიანებმა — ნაწილობრივ, ხოლო ახალგაზრდებს თითქმის არ ახსოვთ თავიანთი სოფლების ცალკეული ადგილების სახელწოდებანი. ამგვარ ვითარებას

აღწერს ტ. ფუტკარაძე: “ბიჭები გვირევენ: რად გინდათ ძველი სახელები, რაში გპირდებათო, ვილაცამ თქვა, ნებართვა თუ გაქვთო... მე ხმას ავუწვი: ვიწერ, რომ თქვენს შვილებს შევეუნახო, რაც ამ დედემ იცის; თქვენ ამ ადგილების სახელები აღარ გახსოვთ; აბა, შენ (მივმართე ერთ-ერთს, უფრო აგრესიულს), მითხარი, რა ჰქვია ამ მთას? არ ვიციო; რა ჰქვია? მივმართე სანდომიან მოხუცს - **კლდეკარი**; ყველა გაჩუმდა...” (ტ. ფუტკარაძე, 2007, გვ. 68).

ისტორიულ ქართულ მხარეებში (ტაო, კლარჯეთი, შავშეთი, იმერხევი, არტანუჯი, ფოცხოვი, ერუშეთი, ლივანი, ჭანეთი...) დარჩენილ ტოპონიმთა, რომელიც საქართველოს ისტორიის უმრავლესი წყარო, ქართული ენის განძია, სამწუხაროდ, დროთა განმავლობაში გაქრობის საშიშროება ემუქრება.

იმერხელ დიალექტში მრავალად დასტურდება არქაული ქართული სიტყვები და გამოთქმები. მათი ნაწილი დღევანდელ სალიტერატურო ენაში აქტიურად არ გამოიყენება, ან კიდევ განსხვავებული მნიშვნელობით/ნიუანსით გვხვდება. ამგვარი სიტყვაფორმები ხშირ შემთხვევაში პარალელს პოულობს სხვა ქართველურ დიალექტებში. საანალიზოდ წარმოვადგენთ რამდენიმე ლექსიკურ ერთეულს: **დათვლა/დათვალვა**, **სალოკელი**, **თრამლი**, **დაღრება**, **ჩაფურტნის**.

1. დათვლა/დათვალვა: იმერხეველ ქართველთა მეტყველებაში **დათვლა** ორი მნიშვნელობით დასტურდება: 1. თვლა, აღრიცხვა; 2. მიცვალებულის ხმით დატირება, მოთქმა:

1. ჩვენი გვარიდან რამდენი ოჯალია, მოვთვლო მაშინ? ახლა ჩამოვთვალე, ისენი მაღლების სახელებია... სხალი ჭინსები დეითვლება, მე რა ვიცი... ზველი სახელები დამავიწყდა, ვერ **დავთვლო** ახლა...

2. თქვენიდამ ერთი თანე იყო აქ, თქვენიდამ გამოსული იყო, ამათი ახრება იყო, იმ ქალმა **დათვალა**, იტირა, **დათვალა**, იტირა და სახში არვინ, ტირილი არ იყო ჰეჩ (=საერთოდ). ჰა, **დათვალა** და იტირა იმ თქვენიდამ მოსული ქალი, **დათვალა** და იტირა...

სულხან-საბას “სიტყვის კონის” მიხედვით: **თუალვა** - “რიცხვა” (სულხან-საბა, 1991);

ილ. აბულაძის “ძველი ქართული ენის . ლექსიკონში” **თუალვა** ზმნის შემდეგი მნიშვნელობებია აღნუსხული:

დათუალვა - ჩათვლა, მითვლა;

თუალვა - აღრიცხვა, თვლა; დათვალიერება;

მოთუალვა - დათვალიერება, მონახულება; დათვლა; ჩაბარება; შეწყყნარება;

მითუალვა - მიღება, შეწყყნარება, მითვლა, მირთმევა;

წარმოთუალვა - ჩამოთვლა, მოყოლა;

გარდათუალვა - გადათვლა;

ადთუალვა, **ათუალვა** - აღრიცხვა, დათვლა; დათვალიერება, აღლუმი (ილ. აბულაძე, 1973).

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის რვატომეულში **თვლა** ზმნა რამდენიმე მნიშვნელობითაა წარმოდგენილი:

დათვლის (დათვალა, დაუთვლია) - 1. თვლით რისამე რაოდენობას ვამოარკვევს... 2. გადატ. იხ. ჩათვლის;

თვლის - 1. (თვალა, უთვლია) - რისამე რაოდენობას არკვევს;
2. (ჩათვალა, ჩაუთვლია) - მიაჩნია, ჰგონია;
3. ს-თვლის (შესთვალა, შეუთვალა), იხ. უთვლის (ქველ).

ქართველურ კილოებში **დათვალ/დათვალვა** ზმნას, გარდა ზემოთ ჩამოთვლილი მნიშვნელობებისა, განსხვავებული ნიუანსებიც მოეპოვება, კერძოდ:

მოხეურსა და მთიულურ-გუდამაყრულში “მოყოლის“, “მბობის“ მნიშვნელობით დასტურდება:

დათულის (მოხ.) - მოჰყვება, ჩამოთვლის (ამბავს, ზღაბარს, ლექსს).

ზიდავ, აბა დაგუთითოლე რაიმე ძუელი ამბოვი“ (ივ. ქავთარაძე, 1985);

დათვალიან (მთ.-გუდ.) - მოჰყვებოდნენ. ტექსტში: აქ დათვალიანკე ბერიკაცებმა - კარგი კაციო იყო - სანდროზე, ღვდელი მაინცდამაინც კერა (ლ. კაიშაური, 1978, გვ. 85).

ხევსურულში **დათვალ/დათვალვა** აღნიშნავს:

დათვალვა - 1. დათვალა, აღრიცხვა; 2. ლექსის თქმა ან ტირილით მოთქმა (მკვდარზე დათვალვა იცოდეს კაცებმ, ვპიტირილ მარტო მშავლებმ [კაცებმა] იცოდეს (ხევს. თავისებ., 341, 31);

დათვალა - იხ. დაუთვალავს (“კაცებმაც იციან მიცვალეზულისათვის დათვალა“ (სტ. მასპ. 47, 36-37); “ეხლადამც შენ გამახოლ ევერ, რაფელაც შენ დათვალაზე მიხიელ გამავილ!“ (სტ. მასპ. 49, 9);

დაუთვალავს - მოთქმით დაიტირებს, ტირილის ტექსტს ეტყვის (“ქალო, შენ რაადალ არ დაუთვალავ? ერთხან შენაც დაუთვალო!“ (აღ. ჭინჭარაული, 2005).

შდრ.; მეგრული **თვალუა**, რომელიც, ხევსურული და იმერხელი დიალექტების მსგავსად, აღნიშნავს: 1. თვალა, 2. მოთქმით ტირილი, გოდება (ო. ჭაჭაია, 2001).

როგორც ვნახეთ, **დათვალ/დათვალვა** ზმნა ქართულ სალიტერატურო ენასა და დიალექტებში რამდენიმე მნიშვნელობით დასტურდება: თვალ-აღრიცხვა, დათვალიერება, შეწყნარება, მოყოლა, მოთქმა, ხმით დატირება... ამათგან ამოსავალი პირველი მნიშვნელობა (თვალა) უნდა იყოს, დანარჩენი მისგან განვითარებული ჩანს.

საეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია ვარაუდი ქართ. **თვალ-**: ზან. **თილ-**: სვან. **თერ-** // **თეურ-** // თვალი, დათვალიერება“ ძირთა შესაძლო კავშირზე ქართ. **თვალ-**: სვან. **შდილ-** // **შელდ-** // **შოლდ-** // **შელდ-** “დათვალა“ ფუძეებთან (მ. ჩუხუა, 2000-2003, გვ. 320).

II. სალოკელი: იმერხელ დიალექტში “მარილის, ქვამარილის“ მნიშვნელობით შეგვხვდა **სა-ლოკ-ელ-ი** (**ლოკ-** ძირისაგან **სა-ელ** კონფიქსით ნაწარმოები დანიშნულების სახელი):

ლახანას მოვსჭრი, შუა-შუა დავსჭრიოთ, ჭურეფში ჩავაჭახებ, იქილამ დავასხამთ წყალ, **სალოკელ** დავადებ, **მარილი**, **სალოკელ**, გეიგემებ, გერმელად დადებ და შჭამ...

...**ქვამარილაჲ, ხალოკი, ხალოკი** ასენ-ნა დაადვა, არ გადაამტუტო, მაატეხო თეთრი, შავიც, არა, თეთრი მარილი, დაადებ ლამაზა, დადგება და შჳამ...

ხალოკი/ხალოკელი ფორმები ქართული ენის ლექსიკონებში შემდეგი მნიშვნელობებით დასტურდება:

ხალოკელი - მჟავე შაქრით შეგბოლილი (შეგბობილი Ab) სნეულთათვის შესალოკად ZA. მჟავით შაქარსა შეაგბობენ სნეულის ხალოკელად (სულხან-საბა, 1993).

ხალოკელი/ხალოკი - ზედ. ასალოკავი, ან მჟავითა და შაქრით მოხარშული საკმელი სნეულთათვის (დ. ჩუბინაშვილი, 1984).

ხალოკი - მიმღ. ვნებ. მყ. 1. რაც უნდა ლოკონ; რის ლოკვაც შეიძლება. 2. რითაც ლოკავენ. 3. მლაშე, მარილიანი ადგილი, სადაც პირუტყვი დადის ლოკვის მიზნით;

ხალოკელი - მიმღ. ვნებ. მყ. იგივეა, რაც ხალოკი (მნიშვნ. 1) (ქველ).

მსგავსი მნიშვნელობით დასტურდება **ხალოკი/ხალოკელი** დიალექტებშიც:

ხალოკ (ინგ.) - მონადირეების მიერ საგანგებოდ დამლაშებულ წყლიანი ადგილი (მთის წყარო, გუბე და მისთ.) ნადირის მოსატყუებლად. — ჯან., მენთ., ხალოკი, ხალოკავი მლაშობი (ბიკობი) ადგილი, სადაც ნადირი მიდის ხალოკავად. ჭინჭ., ვაჟა (რ. ლამბაშიძე, 1988).

ხალოკი (ხეცს.) - მჟავე, მარილიანი წყალი (ალ. ჭინჭარაული, 2005).
სალიტერატურო ენასა და დიალექტებში **ხალოკი** ძირითადად ლოკვასთანაა დაკავშირებული. საკუთრივ “მარილის” მნიშვნელობით იგი მხოლოდ იმერხელში დასტურდება. **ხალოკელი** სიტყვისთვის ამოსავალი, რა თქმა უნდა, **ლოკ-** ძირი და მისი სემანტიკაა.

ლოკ- ს.ქართველური ძირია; ჭან. **ლოკ-/ლოსკ-**, მეგრ. **ლოტკ-**, ქართ. **ლოკ-**, სვან. **ლი-ლწკ-ე...** აუხსნელი რჩება **ხ-** ჭანურში (**ლოსკ-**) და **ტ-** მეგრულში (**ლოტკ-**)... მნიშვნელობა ერთი და იგივეა“ (არნ. ჩიქობავა, 1938, გვ. 303).

3. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძის მიხედვით: ს.ქართველურში აღდგება ***ლოკ-**. ქართული **ლოკ-** ძირს შეესატყვისება მეგრული **ლოკ-**, ლაზური **ლოკ-** (მეგრ. **ლოსკ-** და ლაზ. **ლოსკ-** ვარიანტების წარმოქმნას ამ ძირის ექსპრესიული ხასიათი უნდა განაპირობებდეს) და სვანური **ლწკ-** (ასახსნელია **ლწკ-** ვარიანტის ხმოვნის წარმომავლობა)“ (3. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, 2000, გვ. 307-308).

III. იმერხელ დიალექტში **თრამლი** გვხვდება “ჩირქის” აღმნიშვნელად. ადასტურებს შ. ფუტყარაძე (შ. ფუტყარაძე, 1993).

თხრამლი სულხან-საბასთან “არს მუწუკის ზრქელი ბაყლი ნადენი” ანუ მუწუკიდან ნადენი სქელი ჩირქი (სულხან-საბა, 1991); დ. ჩუბინაშვილთან — “ბაყლი, წუთხი, შალალი” (დ. ჩუბინაშვილი, 1984).

ილ. აბულაძე ამ ფორმას არ ასახელებს.

რ-ს სრული ასიმილაციისა და ლ-ს დაკარგვის შედეგადაა მიღებული იმერული ფორმა **თხლამი**-ი “ბაღამი, ჩირქი” (ალ. დლონტი, 1984).

3. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე ერთმანეთს უკავშირებენ ქართულ **თხამლ-/თხრამლ-**, **თხამლ-ი/თხრამლ-ი**, მეგრულ **თხომურ-/თხუმურ-თხომურ-ი/თხუმურ-ი** "ჩირქი", **თხუმურელი** "მუწუკი" და ლაზურ **თხომურ-/თხომრ-/თხომბრ-/თხომურ-ი/თხომრ-ი/თხომბრ-ი** "ჩირქი", **თხომურ-ონ-ი** "ჩირქოვანი" ფორმებს.

მეცნიერები აღნიშნავენ, რომ ძველ ქართულ ენაში გვხვდება **თხრამლი** ფორმა და მოჰყავთ მაგალითი "შუშანიკის წამებიდან": "**თხრამლი** აღმოსდიოდა ადგილდ-ადგილდ" (მუშ. XIV,V).

ისინი ვარაუდობენ, რომ **თხრამლ-** ვარიანტის არქაული სახე დაცული უნდა იყოს **თხამლ-**ში, რომელიც დიალექტებში გვხვდება და არ არის გამორიცხული, "შუშანიკის წამებაში" თავდაპირველად **თხამლ-ი** ყოფილიყო (არგუშენტად მოჰყავთ ფაქტი, რომ "შუშანიკის წამების" ის ნაწილი, რომელშიც ეს სიტყვა დასტურდება, გვიანდელი, XVII-XVIII საუკუნეთა ხელნაწერებით არის მოღწეული) (3. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, 1990).

ს.-ქართული, მეგრული და ლაზური მასალა შეაპირისპირა არნ. ჩიქობავამ. გ. კლიმოვი ***თხამლ** არქეტის ე.წ. ქართულ-ზანური ერთიანობის ხანისად მიიჩნევს (3. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, 1990).

მ. ჩუხუა აღადგენს ს.-ქართველურ ***თხ-** "სითხე, თხევა" > სალიტ. ქართ. **თხ-**, **თხ(რ)-ამლ-ი**; სი-**თხ-ე** : ზან. **თხ-**, **თხ-ორ-**, **თხ-ომ-ურ-ი**. სვან. **თხ-ეკ-**, ლე-**თხრ-ე**, **თხ-უნ-**, **თხ-არ-||თხრ-არ-**.

იგი წერს: "ჩვენ მიერ მოხმობილი სვან. **თხ-ეკ-**, მეგრ. **თხ-** (< **თხ-**) იგივე ფუძეებია, რაც ჭან. **თხხორ-** "ღებინება", სვან. ლი-**თხ-**უნ-ე "პირღებინება", ა-**თხ-**არ "გასკადა", ლი-**თხრ-ე** "სითხიანი ჭურჭლის გახეთქვა", რომელთაც ადრე სამართლიანად აკავშირებდნენ ქართ. **თხ-** "სითხე, თხევა" ძირთან. აქვე შემოსატანია: ქართ. **თხრ-ამლ-ი** : ზან. **თხ-ომ-ურ-ი**; სვან. ლე-**თხრ-ე** "მუწუკი" (მ. ჩუხუა, 2000-2003).

ჩვენი აზრით, იმერხელში დადასტურებული არქაული **თხრამლი** > **თრამლი** "ჩირქი" ფორმა მიუთითებს, რომ "შუშანიკის წამების" **თხრამლი** ფორმა მეორეული არაა.

თუ გავითვალისწინებთ არქაული სამწიგნობრო ქართულის, მეგრულ-ლაზურის, სვანურისა და იმერხელის მონაცემებს, არქეტებად შეიძლება აღვადგინოთ არა **თხამლ-**, არამედ **თხრამლ-**, რომლისგანაც დიალექტთა ნაწილში **ხ-**ს ამოვარდნის შედეგად მივიღეთ **თრამლ**, ნაწილში **რ-**ს ასიმილაციითა და შემდგომ **ლ-**ს დაკარგვით — **თხამლ-**.

IV. იმერხელში **დაღრება** ნიშნავს: "თანდათანობით ავად გახდება, დაუძლურდება". გვხვდება შ. ფუტკარაძესთანაც (1993).

ილ. აბულაძის "ძველი ქართული ენის ლექსიკონში" ეს ფორმა განმარტებული არ არის, ისევე როგორც ზ. სარჯველაძესთან.

ქველ-ში **ღრება-ა** (**და-ღრა**, **და-მღრალა**) ფორმებს მითითებული აქვს, რომ ძველი ფორმაა, გვხვდება გურულ დიალექტში და ჩათვლილია "**ჰკენებას**" სინონიმურ ვარიანტად. აქვე მოტანილი არის ნიმუში "ვეფხისტყაოსნიდან": "ვარდი ჰნებოდა, **ღრებოდა**, ალვისა რტო ირხეოდა".

ქკნება- განმარტებულია შემდეგნაირად: სინედლე აკლდება, სინორჩეს კარგავს (ითქმის მცენარეზე). || ფიგურ. ავად როდი ვარ, როდი ვწევარ, ისე ფეხზე ვკნები (ჭ. ლომთ.) (ქეგლ).

3. ფენრიხი და ზ. სარჯველაძე გამოყოფენ ***ღრ-** ძირს და ერთმანეთს უკავშირებენ ქართულ **ღრ- ღრ-ობა**-ა “ჭკნობა”, **ღრ-ებ-ა**, **და-ღრ-ა**, **და-მ-ღრ-ალ-ი** და სვანურ **ღრ- მგ-ღრ-ა** “მზეზე გამხმარი ხე” ფორმებს.

მეცნიერები არ გამორიცხავენ ამავე **ღრ-** ძირთან მეგრ. **ჟღირ-** (ჟღერ ქკნება“; **ჟღირ-აფ-ა/ჟღ რ-აფ-ა** ქკნება“ და სხვ.) ფორმის შესაძლო კავშირს (3. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, 1990).

ღრ-, **ღრებ-** ძირს შეიძლება დაეუკავშიროთ იმერული და გურული **დაღრნობა** “დაჭკნობა” და **დამღნარი**, **დამღრალი** “დამჭკნარი” ფორმები (ალ. ლლონტი, 1984).

იმავე ძირის ფონეტიკური ვარიანტია გურულში დადასტურებული **ნაღრიბი** “გამხდარი, დაღეული ბავშვი” და იმერული **ნაღრიბალა** “პატარა, ერთიციქნა”, “დაგლახებული, გადატაკებული” (ალ. ლლონტი, 1984), “სუსტი, მისიკვდილებული, ცუდი” (ბაღდათი, მ. დოგრაშვილი) ფორმებიც: **“ნაღრიბალა** სიმინდი, **ნაღრიბალა** გოჭი”.

ამავე **ღრ-** ძირს უკავშირდება მეგრული **ღურ-ა** “სიკვდილი” (ო. ქაჯაია, 2002).

ამდენად, იმერხეული **დაღრება** საერთოქართველური **ღრ-** ძირის მქონე ფორმააა.

V. იმერხელში ჩააფურტნის აღნიშნავს: “ჩააფურთხებს”: ღარჭმა ზედან დააფურტნა...

ნ. მარის ტექსტებში ეს ფორმა არ დასტურდება; შ. ფუტკარაძესთან ამავე მნიშვნელობით გვხვდება.

სულხან-საბასთან **ფრუტ-**ი “ნისლიანი თქორია” (სულხან-საბა, 1993). ილ. აბულაძისა და ზ. სარჯველაძის ლექსიკონებში ეს ფორმები არ არის. ქეგლ-ში **ფრუტ-** ფორმა განმარტებულია სულხან-საბას ლექსიკონზე დაყრდნობით (ქეგლ).

გურულ დიალექტში **ფურტნა** ნიშნავს “ფურთხებას”; **მიაფურტნა** - “მიაფურთხას” (ალ. ლლონტი, 1984).

მეგრულშიც **ფურტინი** (ფურტინს) “ფურთხია” (ო. ქაჯაია, 2002).

3. ფენრიხი და ზ. სარჯველაძე ს.-ქართველური **ფრუტ-** ძირის კანონზომიერ შესატყვისად მიიჩნევენ მეგრულ **ფურტ-**სა და ლაზურ **ფურტ-**ს (< ***ფრუტ-** მეტათეზისის შედეგად). “მეგრულში სიტყვას აქვს ფურთხების მნიშვნელობა, რაც არ არის დამაბრკოლებელი შესაბამის ქართულ და ლაზურ ფორმებთან დაკავშირებისათვის” (3. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, 1990).

მეგრული და ლაზური ფუძეები ერთმანეთს დაუკავშირა გ. კლიმოვმა; ქართული ეკვივალენტი მოიხმო ზ. სარჯველაძემ. გ. კლიმოვმა აღადგინა ***ფრტჟინ-** არქეტიპი (3. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, 1990).

როგორც ვხედავთ, იმერხეული **ჩაფურტინის** შეიძლება დაფუკავშიროთ საერთოქართველურ **ფრუტ-** ძირს.

დღეს, გლობალიზაციისა და უცხოენოვანი ლექსიკური ერთეულების მოძალების ფონზე, იმერხეული დიალექტის შესწავლის საკითხი განსაკუთრებულ აქტუალობას იძენს. იმერხეულში თანდათან ფეხს იკიდებს უცხოური სიტყვა-გამოთქმები, რაც ნელ-ნელა საფრთხეს უქმნის ქართული ენის დიალექტის ლექსიკურ მარაგს. ამიტომ საშური და აუცილებელია საქართველოს დღევანდელ საზღვრებს გარეთ დარჩენილი ქართული კუთხეების ლექსიკური ფონდის შესწავლა, სიტყვაფორმების აღნუსხვა, სალექსიკონოდ მომზადება და გამოცემა, რაც დიდი ეროვნული და საშვილიშვილო საქმეა.

საფუძვლიანი მეცნიერული კვლევა-ძიება მოითხოვს რეგიონში ხანგრძლივ მუშაობას. მაგალითისთვის მოვიტანთ ერთი სოფლის, კერძოდ, იმფხრეგლი-იმნიეთის მიკროტოპონიმთა ჩაწერის ისტორიას:

იმფხრეგლში (სადაც იმნიეთიც მოიაზრება) ნ. მარს სულ ჩაწერილი აქვს 5 ტოპონიმი, შ. ფუტკარაძეს — 96, ნ. ცეცხლაძეს — 92. ამავე დასახლებულ პუნქტში (პუნქტებში) ჩვენ ჩავიწერეთ 189 ტოპონიმი (ტ. ფუტკარაძე, მ. მიქაუტაძე, 2006).

ამგვარი სხვაობა იმით აიხსნება, რომ ჩვენ საშუალება გვქონდა ოფიციალური ექსპედიციის პირობებში ერთი სოფლის მიკროტოპონიმების ჩასაწერად ერთი სრული დღის მანძილზე გვემუშავა (და შემდგომ საგანგებოდ გადავემოწმებინა), მაშინ როცა წინამორბედ მკვლევრებს მუშაობა რთულ ვითარებასა და მცირე დროში უხდებოდათ.

სხვა სახელმწიფოში ინტენსიური საველე მუშაობა რთულია.

ბოლო პერიოდში ევროკავშირზე ორიენტირებული თურქეთის ხელისუფლება კარგად აცნობიერებს, რომ თურქეთის რესპუბლიკის საზღვრებში არსებული ქართველური ენა-კილოები და კულტურულ-მატერიალური ძეგლები დიდი სიმდიდრეა როგორც თურქეთისთვის, ასევე საქართველისთვის, შესაბამისად, ამჟამინდელი ხელისუფლება აღარ ზღუდავს ქართველი მეცნიერების გადაადგილებას ტაო-კლარჯეთსა და ცენტრალურ თურქეთში, მეტიც, ხელს უწყობს ქართველი და თურქი მკვლევრების თანამშრომლობას რეგიონის კულტურული მემკვიდრეობის შესწავლა-პოპულარიზაციაში...

თუმცა პრობლემა იქმნება ფინანსური თვალსაზრისით. ვერ ხერხდება სამეცნიერო ექსპედიციების დაფინანსება, რომლის გარეშეც ამის გაკეთება შეუძლებელია. არადა, დრო არ ითმენს... მეცნიერთა (დიალექტოლოგთა) ვალია, მოვიძიოთ და შევისწავლოთ ჩვენს ისტორიულ კილოებში დავანებული სიტყვაფორმები. მსგავსი ექსპედიციების მოწყობა აუცილებელია ჩვენი ენის საფუძვლიანი კვლევისათვის, ქართული ენის ლექსიკური მარაგის გასამდიდრებლად, ქართული სამწიგნობრო ენის სალექსიკონო ბაზის შევსება-სრულყოფისათვის.

დამოწმებული ლიტერატურა

ილ. აბულაძე, 1973 - ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973.

ლ. კაიშაური, 1978 - ლ. კაიშაური, მთიულური ტექსტები, თბ., 1978.

Март Н.Я., 1911 - Март Н.Я., Дневник поездки в Шавшетию и Кларджети: Георгий Мерчуле. Житие св. Григория Хандзтийского, С. - Петербург, 1911.

ა. მარტიროსოვი, 1984 - ა. მარტიროსოვი, ქართული ენის ჯავახური დიალექტი, თბ., 1984.

შ. ნიჟარაძე, 1957 - შ. ნიჟარაძე, ზემოაჭარულის თავისებურებანი (გამოკვლევა და ტექსტები ლექსიკონითურთ), ბათუმი, 1957.

სულხან-საბა ორბელიანი, 1991 - სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ტ. I, თბ., 1991, ტ. II, თბ., 1993.

ჰ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, 2000 - ჰ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 2000.

ტ. ფუტყარაძე, მ. მიქაუტაძე, 2006 - ტ. ფუტყარაძე, მ. მიქაუტაძე, იმნიეთის (შავშეთის) მიკროტოპონიმია, ქართველური მემკვიდრეობა, X, ქუთაისი, 2006.

ტ. ფუტყარაძე, 2007 - ტ. ფუტყარაძე, იმერხევის მეტყველი მიწა-წყალი, ქუთაისი, 2007.

შ. ფუტყარაძე, 1993 - შ. ფუტყარაძე, ჩვენებურების ქართული, ბათუმი, 1993.

ივ. ქავთარაძე, 1985 - ივ. ქავთარაძე, ქართული ენის მოხეური დიალექტი, თბ., 1985.

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტ. I-VIII, თბ., 1950-1964.

ო. ქაჯაია, 2001, 2002 - ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, სამ ტომად, თბ., ტ. I - 2001, ტ. II-III - 2002.

რ. ღამბაშიძე, 1988 - რ. ღამბაშიძე, ქართული ენის ინგილოური კილოს ლექსიკა, თბ., 1988.

ალ. ღლონტი, 1974 - ალ. ღლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1974.

გ. ყაზბეგი, 1995 - გ. ყაზბეგი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში, თბ., 1995.

დ. ჩუბინაშვილი, 1984 - დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, II გამოცემა, თბ., 1984.

მ. ჩუხუა, 2000, 2003 - მ. ჩუხუა, ქართველურ ენა-კილოთა შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 2000-2003.

ნ. ცეცხლაძე, შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმია, თბ., 2000.

ალ. ჭინჭარაული, 2005 - ალ. ჭინჭარაული, ხევსურული ლექსიკონი, ბათუმი, 2005.

ზ. ჭიჭინაძე, 1913 - ზ. ჭიჭინაძე, მუსულმანი ქართველობა და მათი სოფლები საქართველოში, ტფილისი, 1913.

MAIA MIKAUTADZE, EKA DADIANI

IMERKHEVIAN WORD-FORMS AND ONOMASTICS MATERIAL AS AN INEXHAUSTIBLE SOURCE OF THE GEORGIAN LITERARY VOCABULARY AND THE GEORGIAN HISTORY

The speech of the Imerkhevi Georgians, isolated during centuries from the literary Georgian language, is of great interests in terms of its grammar proper (phonetics-morphology-syntax), and its word-stock as well. In the existing historical records and in the writings of travellers about Imerkhevi we find Geographical names that are difficult to identify in the region at present. Due to variety of reasons it is hard to localize the place. Some names vanished, others have come to these days with altered variants.

Officially all the villages of Shavshet-Imerkhevi have been given Turkish names. Original Georgian names gradually fall into oblivion. Unfortunately, still survived Georgian toponyms in the popular memory that present an abounding source and treasury for the Georgian language and history are under the threat of the complete obliteration.

The Imerkhevi dialect abounds with archaic Georgian words and phrases. Although a certain part of these words still occurs sporadically in the literary Georgian many lexical units have acquired different nuances of their meanings. These words can have identical variants in other Kartvelian dialects.

This paper discusses some of these lexical units, as: *datvla/datvalva*, *salokeli*, *tramli*, *daghreba*, *chaafurtnis*.

1. *datvla/datvalva* – the verb, has the following meaning in the Imerkhevi dialect of Georgians: 1. count, calculate; 2. lamentation of the dead.

datvla/datvalva – verb has also some other meanings in the literary Georgian and the other dialects: count, calculate, register; observe, examine; forgive; narrate; lamentation.. evidently, the original meaning is ‘to count’ and all the others seem to develop from it

2. *salokeli* – in the Imerkhevi is used with the meaning “salt, lump of salt”. The root is “lok” (to lick) and the word is derived through sa-el confix.

In the literary language and dialects *salokeli* is mainly related to ‘licking’. With the meaning of “salt” it is attested only in Imerkhevi. The semantics of *salokeli* i.e. *licking* has become to denote the substance that could be licked.

3. In the Imerkhevi dialect *tramli* means “pus”. In the *Passion of Shushanik* “tkhramli” form is not the secondary one: *tkhramli* -> *tramli*.

Considering the data of the old Georgian, Megrelo-Laz, Svan and Imerkhevi dialects we can restore the architype *tkhraml* (and not *tkhaml*) from which in some dialects it is preserved as *tramli*, because of the loss of the *kh*; and in some instances through the assimilation of r-> l and then dropping the “l” gave *tkhaml* variant.

4. *daghreba* means “to become ill gradually”, “to become feeble”. -*ghr*- can be related to Imeretian and Gurian “daghroba” meaning “to wilt” and the derived

from it the words “damghnari, damghrali” (wilted). The same root occurs in the Gurian “naghribi” meaning a thin child, and Imeretian “naghribala” meaning “tiny,, very small”; and “impoverished.” The same root is found in megrelian *ghura* meaning “death”. The Imerkhebian form “daghreba” is related to the common Kartvelian root *-ghr-*.

5. *chaafurnis* means “he will spit”. Cf.: *prut-i* meaning “light rain in the fog, drizzling” according to Sul Khan-Saba dictionary. Gurian *prutna* also means “spitting”, and the megrelian *prutini* also means “the spit”.

H.Fernich, Z. Sarjveladze think that the Megrelian *prut* and Laz *purt* are regular correspondences to the common Karvelian *prut* root and we consider that to this also belong the Imerkhebian *chaafurnis*.

Nowadays on the background of the globalisation processes and high pressure of the foreign words creeping into the Imerkhebian dialects make urgent issue to learn the vocabulary of the dialects beyond the borders of the modern Georgian state and prepare them for publication.